

Vrouwen, de onzichtbare hand binnen de economie (1990)

Sieth Delhaas

INTERMAT, februari 1990

Lezing opgenomen in: Vrije Markt, armoedeproductie en theologie. Intermat reeks 2 (1990, uitg. Damon)

De werkgroep INTERMAT heeft mij gevraagd iets te zeggen over de verslechtering van de positie van alleenstaande bijstandsvrouwen onder Lubbers I en II omdat deze te danken zou zijn aan de sterke gezinsideologie binnen de christendemocratie. Bijstandsvrouwen treft een dubbele verarming. Bovendien ligt de vraag er: welke initiatieven worden er vanuit de kerken en vanuit de christelijke traditie ondernomen om hier verzet aan te tekenen.

Neurose

Voordat ik op deze vragen inga is het belangrijk te vertellen wat de aanleiding is dat alleenstaande bijstandsvrouwen op deze INTERMAT-dag ter sprake komen.

In het themanummer van het tijdschrift *Wending*¹ waarin de vrije markt ter discussie werd gesteld, zou een artikel van mij verschijnen over het oecumenisch projekt kerkvrouwen/bijstandsvrouwen. Mij was gevraagd mijn mening te geven over het economendebat rondom het einde van de verzorgingsstaat. Daarnaast werd een reactie gevraagd op een artikel van de econoom Pen. Juist dit artikel van Pen maakte mij als vreemde eend in de ijskoude bijt van economische termen twee dingen duidelijk:

- a) dit economisch systeem waarin verschillende theorieën worden aangehangen, is een systeem dat buiten de werkelijkheid van mensen staat; het gaat niet uit van het alledaagse leven van mensen. Deze door economen bedachte begrippen zijn buiten vrouwen om gemaakt en gericht op het gevecht om materieel gewin;
- b) ik herken niets van mijzelf in het artikel van Pen. Tegelijkertijd besef ik dat ik door het systeem dat hij beschrijft, wordt meegesleept als een onderdeel dat stemmelos is: mens-af gemaakt.

Ik ben het met Pen eens dat de wereld teveel wordt gezien vanuit één specifieke neurose. Wat ik echter zie, is de neurose van een economie waaraan mensen zich onvoorwaardelijk offeren en die mensenoffers eist.

Deze ervaring bracht mij tot het besluit dat ik geen poging moest ondernemen om mee te praten tussen de prominenten die in dat *Wending*-nummer zouden schrijven. Zij zouden

---

¹ *Wending*, jaarg. 44, 1989 nr. 3

schrijven over een andere economie vanuit zogenaamde christelijke concepten en begrippen als rechtvaardigheid. Ik was me er heel goed van bewust dat het in die discussie zou gaan om arme uitgestotenen uit het economisch systeem: arbeiders en werklozen. Bijstandsvrouwen hebben geen uitkering en zijn niet arm omdat ze verdreven zijn van de arbeidsmarkt. Met haar is iets anders aan de hand. Bijstandsvrouwen, over wie mijn bijdrage zou gaan, zijn vrouwen die vanwege een echtscheiding een bijstandsuitkering krijgen.

Zou ik bij mijn medeschrijvers en bij de lezers oren vinden voor de aparte plaats van deze bijstandsvrouwen? Mijn vrees dat er geen aandacht zou zijn voor haar uitzonderlijke positie heb ik in Wending verwoord. Als illustratie van een dergelijke positie en het aparte probleem heeft Diewerke Folkertsma haar verhaal van haar alledaagse werkelijkheid afgestaan. Het is een verhaal dat doorgaans niet in een blad als Wending te vinden is.

Diewerke Folkertsma was onderwijzeres vanaf 1950, huisvrouw vanaf 1956, zij is bijstandsvrouw sinds 1977 en inwonster van een rijk democratisch Westeupees land.

Ik ben verheugd dat de werkgroep INTERMAT onze woorden uit Wending heeft begrepen en door de plaats die voor mijn bijdrage hier wordt gemaakt, een poging doet om de positie van bijstandsvrouwen in te brengen in de discussie over theologie en maatschappij. Dit geeft hoop voor de toekomst van vrouwen én mannen.

Waarom zijn er bijstandsvrouwen?

Waarom verslechterde de positie van bijstandsvrouwen onder de vorige twee kabinetten Lubbers luidde de eerste vraag. Aan deze vraag moet echter een andere vooraf gaan, namelijk: waarom zijn er bijstandsvrouwen?

Het begin van een antwoord op die vraag gaat terug in een ver verleden. Steeds weer stoten onderzoekers op het feit dat de onderdrukking van vrouwen alles te maken heeft met materieel bezit van mannen.² Zijn bezit moet na zijn dood in handen komen van zijn eigen, liefst eerstgeboren zoon. Daarnaast moest de bewegingsvrijheid van de vrouw zo worden ingeperkt dat die man er zeker van kon zijn dat de zoon die de vrouw baart zijn lijfeigen zoon is.

Niet alléén in de oud-testamentische verhalen zijn de bewijzen voor deze gebruiken terug te vinden. Ook in andere culturen komen deze vormen van vrouwenonderdrukking voor.³ Echter de voorbeelden van de oud-testamentische verhalen hebben gediend en dienen nog om nageleefd te worden door een christelijk volk zoals het Nederlandse meerdere eeuwen lang voorgaf te zijn. Daarnaast werden er denksystemen ontwikkeld in de verschillende culturen. Aristoteles, die zo'n belangrijke rol heeft gespeeld in de economie van het Westen rekende mannen superieur en vrouwen inferieur. In zijn 'leer van de huishouding' legt hij uit hoe de cel van het huisgezin de hoeksteen vormt van de samenleving. De vrouw krijgt daarin haar plaats vanwege de voortplanting. De man is de spil om wie alles draait.

Jezus van Nazareth leefde zo'n 350 jaar na Aristoteles. Hij heeft in woorden en daden laten zien dat er géén onderscheid is tussen mensen. Dat het niet gaat om bezit enerzijds en lichamelijke functies anderzijds in het menszijn. Sommige volgelingen van Jezus, die zich ook

---

2 Merline Stone, Eens was God als vrouw belichaamd, Katwijk aan Zee 1979

3 idem

christenen noemen, hebben de leer van Aristoteles gevolgd. Zij duwden de vrouw terug in haar rol van baarmoeder en/of huishoudster. De opdracht van mensen om beeld van God te zijn werd de vrouw opnieuw afhandig gemaakt. De man paste zich aan aan de bestaande patriarchale orde gericht op materieel bezit. In onze tijd noemt men dat wel de vrije markt of het kapitalistische systeem.

Anders gezegd: en scherper aangegeven: het zijn niet de biologische sekseverschillen, maar de structuur van het patriarchale huishouden en de daarin gegeven sociale patronen die de minderwaardigheid en de onderdrukking van vrouwen voortbrengen.⁴

De vrouw als hoedster van orde en welvaart

In het Nederland van de zeventiende eeuw, als een begin wordt gemaakt met de vorming van de Nederlandse staat, is patriarchalisme een sleutelwoord. Zoals de staat een koning nodig heeft, wordt de massa voorgehouden in volksliedjes, literatuur en andere vormen van kunst, zo hoort bij het gezin een gezaghebbende huisvader.⁵ Het gezin, zowel in boerenstand als in ambachtelijke kringen, vormt tot aan het eind van de achttiende eeuw de basis van het economisch leven. Naar binnen en naar buiten geldt het als garantie voor orde en rust. De economie kan daardoor tot bloei komen. In het begin heeft de vrouw nog haar aandeel in de produktie. Zelfs vaak de leiding van de gezinseconomie. Zij ontleent daar haar status aan. Maar langzamerhand wordt zij van haar plaats in de economie verdreven binnen een samenleving die verburgerlijkt. Zedeprekers benadrukken onvermoeibaar de roeping van de vrouw. Die roeping ligt in het gezin. Ja, uitsluitend de vrouw bezit de karaktereigenschappen om te zorgen. Wie die heerschappen nog eens met eigen ogen wil zien en hun woorden wil lezen: er is een prachtig boek verschenen van een leerzame tentoonstelling die ons een blik gunt in dit moraliserende tijdperk.⁶

Ook de chaos van de Franse revolutie vraagt opnieuw orde en zekerheid. De schijnwerpers worden weer gericht op het gezin en de rol daarin van vader, moeder en het kind. De ideologie van huwelijk en gezin, gebaseerd op christelijke en burgerlijke beginselen worden al in 1838 wettelijk vast gelegd. De man wordt onderhoudsplichtig ten opzichte van vrouw en kinderen. Vrouw en kinderen worden financieel afhankelijk van de man.

Nog verder wordt de vrouw teruggedrongen. In 1926 volgt de wet op het kostwinnerschap. Voortaan wordt aan de man als kostwinner een gezinsinkomen uitbetaald en wordt het gehele maatschappelijke leven, inclusief de sociale- en belastingwetgeving, de woningbouw, het latere huursubsidie- en studiefinancieringsstelsel afgestemd op huwelijk en gezin.

4 E. Schüssler Fiorenza, Ter herinnering aan haar, Hilversum 1987

5 Leven in letters I, theorie en de geschiedenis van de literatuur, Open Universiteit, Heerlen 1987

6 Vandenbroeke, Vrijen en trouwen tussen 1500 en 1800, Amsterdam 1990

Hebben vrouwen zich in dit systeem van afhankelijkheid aangepast? Meestal wel, noodgedwongen en onder morele druk. Maar ook: nee, want er loopt een lijn door de geschiedenis die gericht is op een steeds hogere menselijke ontplooiing en daarbij hoort zeker zelfstandigheid in economische zin. Echter ook, en daarbij richt ik mij tot de mannen vooral, zelfstandigheid geldt ook de zelfzorg wat betreft de huishoudelijke taken.

Concluderend: vrouwen hebben telkens opnieuw geprobeerd om haar economische zelfstandigheid te realiseren ook als ze getrouwd waren/zijn of als zij kinderen hadden/hebben. Maar op allerlei manieren zijn vrouwen daarin tegengewerkt. De wetten die daartoe zijn gemaakt spreken voor zich:

- tot 1957 was men verplicht vrouwen in overheidsdienst te ontslaan als ze in het huwelijk traden; particuliere bedrijven zijn met zo'n ontslag naar eigen willekeur omgesprongen;
- tot 1978 mochten vrouwen overal ontslagen worden als ze zwanger waren;⁷
- als het vrouwen al lukte om een baan te bemachtigen en haar echtgenoot wilde elders carrière maken dan was de vrouw tot 1983 wettelijk verplicht om met de man mee te verhuizen.

Waarom zijn er dus bijstandsvrouwen? Omdat vrouwen gedurende een proces van eeuwen gedwongen zijn tot financiële afhankelijkheid binnen een huwelijk waarbij de man structureel gezien de macht heeft gekregen over de vrouw.

Bijstandsvrouwen zijn er sinds 1965 toen de Bijstandswet, een initiatief van mevrouw Marga Klompé, werd gemaakt. Deze wet was een sluitstuk van ons sociale zekerheidsstelsel. Het was echter een gezinswet. Hij was bedoeld om een kleine groep kostwinners tijdelijk een inkomen op leefbaar nivo te garanderen.

Wie had ooit gedacht dat deze wet een uitkomst zou blijken te zijn voor honderdduizenden vrouwen die eindelijk hierin een nooduitgang vonden uit haar onheilig geworden huwelijk? In feite is de Bijstandswet in haar vijftientigjarig bestaan daardoor een vrouwenwet geworden.

Meer en meer werd de vrouwen die 'in de bijstand' kwamen duidelijk dat deze wet voor haar een dramatisch eindstation betekende; een leven ver onder het bestaansnivo met alle bepalingen en beperkingen.⁸

Alleenstaande bijstandsvrouwen protesteren terecht als de samenleving – zoals tot voor kort ex-minister Ruding nog deed – klaagt over het totaal aan lasten dat wordt uitgegeven aan bijstandsuitkeringen. Heeft een samenleving die erin toegestemd heeft dat vrouwen financieel afhankelijk zijn gemaakt van mannen recht tot klagen? Een samenleving die voort gaat met het opwerpen van allerlei wettelijke barrières om vrouwen te beletten economisch zelfstandig te worden/zijn? Dan spreek ik nog niet over de drempels die de samenleving telkens opnieuw bouwt om vrouwen de terugkeer naar de arbeidsmarkt te bemoeilijken. Eén van de ernstigste voorbeelden daarvan is de zogenaamde 1990-maatregel waarvan vooral laaggeschoolde vrouwen en meisjes de dupe zullen worden.

---

7 Petra van Alten, CDA-mannenbroeders op emancipatietoer, OPZIJ, februari 1990

8 Voor wie het wel geloven..., project kerkvrouwen/bijstandsvrouwen, Raad voor de Zaken van Overheid en Samenleving, Postbus 405, 2260 AK Leidschendam 1989

Waarom de vrouw van de arbeidsmarkt wordt geweerd? Daarvoor zijn door de tijd heen allerlei redenen geweest. In elk geval heeft het systeem van de vrije markt er belang bij dat een ‘onzichtbare hand’ thuis zorgt voor man, huis en eventuele kinderen. De produktie-arbeid van de man kan alleen bestaan met behulp van onbetaalde reproductie-arbeid die de vrouw thuis levert.

Vergeten wordt echter dat door deze opbouw van de samenleving de gehuwde vrouw die zelf geen inkomen verdient ook geld kost. Gehuwde vrouwen die zelf geen inkomen verdienen worden door middel van het kostwinnersbeginsel onderhouden en kosten de samenleving op dit moment dertig miljard gulden per jaar.⁹

Veelzeggend voor de kwaliteit van deze samenleving is ook dat arbeid van vrouwen thuis – zorg, huishoudelijke arbeid en opvoeding – niet in het Bruto Nationaal Produkt (BNP) wordt meegerekend. Het was dus niet zo vreemd dat ik mijzelf in het artikel van de econoom Pen niet tegenkwam. Ik moet intussen wel vernemen dat de sloop van gebouwen bijdraagt aan de vooruitgang in economische zin. Sloop als vorm van produktiviteit. Huisvrouwenarbeid telt in deze economie niet, sloop wel.

Welk systeem houden wij met z’n allen in stand?

Waarom treft alleenstaande bijstandsvrouwen dubbele verarming? Bijstandsvrouwen zijn kostwinners. Daarom krijgen zij slechts negentig procent van de bijstandsuitkering of als zij alleenstaand zijn, slechts zeventig en tenslotte zestig procent. Maar de lasten die zij moeten dragen in de vorm van huur, elektra, gas, water en verzekeringen zijn op gezinseenheden berekend, dus op honderd procent. Daardoor zakken alleenstaande bijstandsvrouwen ver onder het minimuminkomen.

Theologie als legitimatie

In het INTERMAT verslag van 1988 geeft Marc Vandepitte een overzicht van fragmenten van een economische theologie.

Hij noemt daar ook: theologie als legitimatie van de economie. Ik citeer: ‘men vertrekt vanuit de economie en men gaat op zoek naar theologieën die dit kunnen onderbouwen en bevestigen. Theologie dient hier om een economisch systeem goed te praten of ingang te doen vinden.’¹⁰ Als onze economie op zoek gaat naar zo’n theologie dan vindt zij ook in het Christendom een willige handlanger.

Catechismussen en preken, huwelijks- en doopformulieren blijken rijke bronnen om te ontdekken hoe gezinnen: mannen, vrouwen en kinderen in het verleden en ook nu nog gehouden waren zich te gedragen: ten opzichte van elkaar en vooral als gehoorzame burgeressen en burgers.¹¹ De Christelijke gezinsmoraal valt samen met de burgerlijke moraal

---

9 R.M.A. Jansweyer, Private leefvormen, publieke gevolgen: naar een overheidsbeleid m.b.t. individualisering, 9 april 1987

10 Marc Vandepitte, Fragmenten van een economische theologie, in Debat Economische Theologie, Werkgroep Interimat, Interimatreeks nr. 1, 1989

11 Drs. Th. Van Eupen, Kerk en gezin in Nederland, uit: Vier eeuwen gezinsgeschiedenis in Nederland, red. prof. Dr. G.A. Kooy 1985

die doorweven is met economische en maatschappelijke belangen. Als concubinaat en echtscheiding in de tijd na het Ancien Regime worden veroordeeld dan gebeurt dit in de eerste plaats omdat zo'n levensstaat een bedreiging vormt voor de maatschappelijke orde. Veel minder echter omdat het zielenheil van de betrokkenen gevaar zou lopen. Het gestage verzet van kerken tegen echtscheiding en ongehuwd samenleven gebeurde in samenwerking met de wereldlijke overheid. Theologie laat zich dus gebruiken als legitimatie van de economie: het gezin als garantie voor rust en orde, zodat economie tot bloei kan komen.

Ik zal hier geen voorbeelden geven om aan te tonen dat die legitimatie in onze eeuw, de zedenprekerij binnen de kerken, niet verdwenen is. De bijstandsvrouwen kunnen er een boekje over open doen.

Waarom verslechterde nu de positie van bijstandsvrouwen onder Lubbers I en II? Zowel CDA-christendemocraten als liberalen zijn beide voorstanders van het vrije marktsysteem. In dit systeem telt vrouwenarbeid niet. Christendemocraten zijn bovendien opgevoed met morele lessen waarbij de bijbel vooral is gebruikt als morele les gericht op het gedrag van vrouwen. De theologie heeft vanuit die traditie het harde gedrag van de kabinetten Lubbers tegenover respectabele burgeressen ondersteund.

Hoop en vrees

Mogen bijstandsvrouwen van vrouwen en mannen die zich met de discussie over theologie en maatschappij bezig houden een andere opstelling verwachten? Ik vind dat zij dat mogen verwachten. Als ik de woorden lees van de mannen die zich tot nu toe bezig houden met economische theologie dan zeggen die dat ik daarvan overtuigd mag zijn. En toch ... Toch, als ik stukken lees over economie en theologie dan vind ik daarin nog weinig wat werkelijk hoop geeft. In die teksten gaat het over armen, arbeidsmarkt en werkloosheid. De analyse die wordt gemaakt, wordt niet doorgetrokken tot de hiërarchische verhouding tussen mannen en vrouwen. In 'ABC van de economie' bijvoorbeeld spreken Goudzwaard en Koetsier over de beweging van het conciliair proces waarin de kerken willen inhaken op fundamentele vraagstukken van deze tijd. Zij noemen de tegenstellingen rijk en arm, oost en west, mens en natuur. Hoewel de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen één van de speerpunten was/is van de stuurgroep van het conciliair proces in Nederland, wordt deze machtsongelijkheid niet genoemd in hun boek.

Zij geven in hun catechismus over economische begrippen terecht aan dat veel arbeid van vrouwen, bijvoorbeeld in het huishouden, niet in het BNP wordt meegenomen. Zij commentariëren in hun boek veel wantoestanden in de economie, echter hun constatering over vrouwenarbeid gebruiken zij slechts als voorbeeld om te laten zien dat economische

groei een normloos begrip is. Ik beluister daarin geen verontwaardiging over onrecht aan vrouwen, over uitbuiting en onbetaalde arbeid, of over economische afhankelijkheid.¹²

De econoom De Lange geeft in het vrije marktnummer van Wending¹³ een overzicht van de houding van de Wereldraad van Kerken over de economische orde. Hij laat zien dat na 1966 de volle nadruk kwam te liggen op de vraagstukken van internationale gerechtigheid. In zijn overzicht mis ik echter het jaartal 1975. In dat jaar werd de zaak van de vrouw, het wereldwijde seksisme, door vrouwen aan de orde gesteld met daaraan verbonden de economische slechte positie van vrouwen overal ter wereld.

Een andere gebeurtenis die weinig reden geeft tot hoop, heeft in december 1989, slechts enkele maanden na de kerkendag, plaats gevonden. Ook hier gaat het om het spraakmakende conciliaire proces van de kerken. De Sectie Vrouw, Kerk en Samenleving van de Raad van Kerken heeft haar secretaris Anneke Schilthuis teruggeroepen uit de stuurgroep van het conciliair proces. Hoewel de stuurgroep machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen tot één van haar speerpunten had aangewezen, is de analyse over de machtsongelijkheid door een groepje mannen, nauwelijks van de grond gekomen. De Sectie is het nu zat om het werk van de mannen ook nog te moeten doen.

Weg met de maskers

Gevraagd is tenslotte in het programma van INTERMAT of er werkelijk iets van verzet is vanuit de kerken en vanuit de christelijke traditie tegen de uitzichtloze positie van bijstandsvrouwen. Ik denk van wel. Er is de Landelijke Werkgroep, de arme kant van Nederland. Er is het oecumenisch project kerkvrouwen/ bijstandsvrouwen. Er zijn meer initiatieven. Echter, de ervaring van bijstandsvrouwen is dat telkens opnieuw initiatieven dreigen te verzanden in liefdadigheid, in een helpen in nood. Telkens opnieuw dreigt de politieke angel uit het verzet te worden gehaald.

Daarom zouden mensen die ernst willen maken met de discussie over de tweedeling in onze samenleving en verwachtingen hebben van een economische theologie drie dingen moeten doen:

- zij moeten hun kerken oproepen om in de bres te springen voor een betere en menswaardige positie van bijstandsvrouwen;
- zij moeten, discussiërend over de economische theologie zich afvragen over welke theologie het gaat. Praat men over een theologie die ervan uitgaat dat mannen en vrouwen elkaar aanvullen? Of wil men binnen die discussie ook de geslachten binnenhalen? Zet men de discussie voort onder het motto 'gelijkwaardig maar verschillend'? Of erkent men dat beeld-van-God-zijn betekent het accent leggen op de mens als persoon, waardoor met name vrouwen worden weggehaald uit de marginalisering?¹⁴ Daarvoor is – en ik herhaal het nog eens – de machtsanalyse tussen mannen en vrouwen onvermijdelijk.
- als er binnen economische theologie gesproken wordt over mensen dan is het onvermijdelijk om scherp aan te geven over welke mensen gesproken wordt.

---

12 Bob Goudzwaard en Henk Koetsier, ABC van de economie, Kampen 1989

13 Wending, jaargang 44, 1989 nummer 3

14 C.J.M. Halkes, Vrouwen, mannen, mensen, Baarn 1984

Pas als beide laatste onderscheidingen aan de orde komen kan er begonnen worden met een economische theologie. Gebeurt dit niet dan wordt opnieuw het evangelie misbruikt om een fundamentele onrechtvaardigheid te maskeren.

Met dank aan: Riet Flikweert, Diewerke Folkertsma, Liesbeth Huijts.